

Товстоляк Н. М.,
к.і.н., доцент, Криворізький національний університет,
м. Кривий Ріг, Дніпропетровська обл., Україна

БЛАГОДІЙНІСТЬ РОДИНИ ХАРИТОНЕНКІВ ЯК СКЛАДНИК СТРАТЕГІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ ЇХ УКРАЇНСЬКИХ МАЄТКІВ

Досліджено благодійність родини Харитоненків як складник стратегії підприємницької діяльності та культурного розвитку їх українських маєтків. З'ясовано особливості та мотивацію благодійної діяльності родини, опубліковано документи та маловідомі факти з життя родини.

Ключові слова: Іван Харитоненко, Павло Харитоненко, благодійність, підприємець.

Товстоляк Н. Н.,
Криворожский национальный университет,
г. Кривой Рог, Днепропетровская обл., Украина

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТЬ СЕМЬИ ХАРИТОНЕНКО КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ СТРАТЕГИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ ИХ УКРАИНСКИХ ИМЕНЕЙ

Исследовано благотворительность семьи Харитоненко как составляющую стратегии предпринимательской деятельности и культурного развития их украинских именей. Выяснено особенности и мотивацию благотворительной деятельности семьи, опубликовано документы и малоизвестные факты из жизни семьи.

Ключевые слова: Иван Харитоненко, Павел Харитоненко, благотворительность, предприниматель.

Tovstolyak Nadia,
Kryvyi Rih National University,
Kryvyi Rih, Dnipropetrovs'k oblast, Ukraine

CHARITY HARITONENKO'S FAMILY AS COMPONENT OF STRATEGY OWNERS OF BUSINESS ACTIVITY AND CULTURAL PROGRESS IN THEIR UKRAINIAN ESTATES

The article is dedicated to a research of charity Haritonenko's family as component of the owner's of a business strategy and cultural progress in their Ukrainian Estates. The topicality of the research is by cognitive interest in historical experience to owner's of a business strategy and the theory and practice of modern Ukrainian charity.

Haritonenko's family had the great Sugar-refineries, Estates and agricultural sugar-beet plantations in Ukrainian Provinces in the second part of the XIX c. Ivan Haritonenko (1822-1891) and his son Pavlo Haritonenko (1853-1914) had model in all respect economy and cultural progress Estates. They were the famous owners of business in sugar industry of Ukrainian and Russian and Art Collections in their Estates.

Haritonenko's family investmened the great capitals in their business. One of the main directions their's business activity were the charity. They founded and financed the Hospitals, Orphanages, Hostels, Schools for Ukrainian children and young people in Sumy, made the valuable contributions to Ukrainian Science and Church.

At the first part of the XIX c. Haritonenko's family were merchants. In 1901 Pavlo Haritonenko, his children Olena, Natalia and Ivan, his wife Vera told Russian Imperor Nicola's deed about Nobiliary Titlies. Ivan and his son Pavlo Haritonenko were the famous persons in charity and told the title the Honorary Citizens of Sumy.

The peculiarities and motives of family charity was ascertain, the documents and the little known facts was publication.

Key words: Ivan Haritonenko, Pavlo Haritonenko, a charity, owner of business.

Розвиток капіталістичних відносин у Російській імперії другої половини XIX ст. характеризується активізацією підприємницької діяльності осіб недворянського походження, значна частина яких належала до купецтва. Після селянської реформи 1861 р. та інших реформ 60-70-х років дворянство почало поступово втрачати позиції у промисловості. Особливо яскраво це проявилось у цукрових галузях виробництва українських губерній, які у першій половині XIX ст. традиційно вважалися дворянськими. Скасування кріпацтва позбавило поміщиків дешевої робочої сили, основою якої була примусова зайнятість людей у виробництві.

Відсутність коштів на технічний розвиток господарства, небажання поміщиків пристосовуватися до нових умов та суспільних відносин стало основною причиною того, що частина дворянських цукрових заводів була зачинена, передана в оренду або продана новому поколінню підприємців – купцям. Нова генерація підприємців у цукровій галузі виробництва організовувала свої справи по-новому, в результаті чого розвивається не лише виробнича сфера господарства. Нові власники залишили нам розвинені в культурному відношенні місцевості, в яких знаходилися їх маєтки та цукрові заводи, зародилися традиції благодійності в освіті, соціальній сфері, науці та культурі. Змінюється світогляд підприємців та членів їх родин. Але в радянський період XX ст. історія підприємницької діяльності власників цукрового виробництва майже не вивчалася, було втрачено значний масив архівних матеріалів. Необхідністю вивчення ролі визначних родин українських підприємців в соціально-економічному розвитку українських губерній в XIX – на початку XX ст. й визначається актуальність дослідження.

Мета нашої статті – висвітлити благодійність родини Харитоненків як складник стратегії підприємницької діяльності та культурного розвитку їх українських маєтків. Підприємницька діяльність родини Харитоненків у роки незалежної України вивчалася краєзнавцями М Чугаєм, Л. Сапухіною, Г. Петровим (м. Суми), М. Кисилем (м. Красний Кут Харківської обл.) та іншими, їх статті були надруковані в газеті

«Панорама Сумщини», виходили в окремих збірниках. Л. Покидченко та О. Линник у 1997 р. до 175-річчя від дня народження І. Г. Харитоненка підготували бібліографічний покажчик, до якого включили архівні документи про родину Харитоненків у фондах Державного архіву Сумської області, публікації в засобах масової інформації. Невеликий розділ про Харитоненко включено до книги М. Слабошпицького «Українські меценати» (К., 2001). Вивченню виробничої та меценатської діяльності Харитоненків присвячені книги Д. Григор'єва [4], І. Шудрика та Л. Даниленко [2]. Вивченням підприємницької та благодійної діяльності родини Харитоненків займаються історики О. Гайдай та Н. Товстоляк [5].

У пореформену епоху однією зі знакових родин стала сумська династія цукрово-заводчиків та меценатів Харитоненків. Засновником династії був Герасим Омелянович Харитоненко (1770-ті – 1850-ті рр.), який походив із селян слободи Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії, чумакував, завдяки чому здобув свої перші капітали. У 1849 р. він вже був купцем 3 гільдії м. Суми, обирався волосним головою.

Серед сімох його синів найвідомішим судилося стати сину Івану (25.09.1822 – 30.11.1891), який народився у с. Нижня Сироватка, отримав освіту в сільській парафіяльній школі, набув практичні знання з бакалійної торгівлі, працюючи у курського купця Худокормова, потім з мануфактурної торгівлі – у купця Гладкова. Вивченню ринкової кон'юнктури сприяли постійні ділові поїздки по ярмарках, підприємствах, маєтках дворян тощо.

Свою самостійну підприємницьку діяльність І. Г. Харитоненко розпочав у 1850 р. у Сумах спочатку разом із купцем Іваном Дмитровичем Сухановим (10.10.1825 – 20.12.1890). У майбутньому обидва компаньйона стали відомими не лише своїми цукровими заводами та виробництвом, але й свідомою великою благодійною та меценатською діяльністю. Так, Д. І. Суханов, власник цукрового заводу в Низах (зараз у межах м. Суми), був з 1856 р. гласним Сумської міської думи, у 1858-1871 рр. – Сумським міським головою, директором

сумського повітового відділення комітету піклування про в'язниці. Він пожертвував 25 тис. руб. дитячому притулку Н. М. Харитоненко, 10 тис. руб. – Сумській міській богадільні, кошти для міської пожежної команди, був засновником Сумського міського громадського банку, опікуном Сумської земської лікарні, Низівського земського училища, відкрив у рідному с. Низи церкву та лікарню [1, с. 448]. Особливу увагу приділяв матеріальній допомозі церквам: Іллінській церкві у Сумах, на реставрацію Спасо-Преображенського собору в Сумах, старостою якого він був, заснував при соборі церковно-приходську школу та церковний хор, відкрив Олександрівську церкву при Сумській в'язниці. На жаль, у літературі нечасто згадують спільні благодійні справи родини Харитоненків та Д. І. Суханова, який не мав власних дітей.

Отже, Іван Герасимович Харитоненко не був поодиноким у своїх благодійних справах, навколо нього були соратники та однодумці, що підтримували його. Успіх у фінансових справах розпочався зі співробітництва І. Г. Харитоненка та Д. І. Суханова зі столичними купцями Єлисеєвими, для яких вони закупували та продавали український цукор. Із часом І. Г. Харитоненко обрав власний шлях підприємницької, добродійної та меценатської діяльності, який базувався на участі родини. Перша дружина Івана Герасимовича померла, у 1852 р. він одружився з дочкою купця Наталією Максимівною Лещинською (25.08.1829 – 21.05.1904), яка мала торговий досвід, працюючи в лавці свого батька, була розумною та ініціативною людиною, організувала благодійні справи, так, у 1887 р. віддала свою садибу в Сумах і капітал до 150 тис. руб. на влаштування дитячого притулку для дівчат-сиріт, внесла на його утримання в казну 162 500 руб., щорічно надавала значну матеріальну допомогу [1, с. 493].

Підприємницька ініціатива вихідців з простого народу, таких як родина Харитоненків, базувалася на економічних розрахунках з урахуванням регіональних особливостей. Обрана І. Г. Харитоненком стратегія підприємницької діяльності

виявилася вдалою. Вона передбачала кілька основних напрямів – гроші, отримані від продажу цукру відомим столичним торговим домам, інших торговельних операцій, вкладалися спочатку в оренду цукрових заводів, а потім у їх будівництво. Одночасно він скуповував або орендував у дворян та селян землю для своїх бурякових плантацій, що забезпечувало йому отримання сировини для своїх заводів, можливість регулювати та контролювати вирощування буряків.

За життя І. Г. Харитоненко володів 40 тис. десятинами землі у Харківській та Курській губерніях. Йому належали цукрові заводи: Миколаївський та Кияницький у Сумському повіті, Янковорізький у Ахтирському повіті, Пархомівський та Наталіївський у Богодухівському повіті, Красноярузький у Гайворонському повіті, Павловський рафінадний у Сумах [3, с. 66]. На всіх територіях була проведена реконструкція старих та будівництво нових виробничих підприємств, вирощування буряків здійснювалося за новими сучасними технологіями, хоча й широко використовувалася ручна праця (просапування буряків, збір довгоносика тощо). Сумщина відрізнялася значною кількістю дешевої робочої сили, мала плантації для вирощування буряків, а також запаси палива (торфу) для цукрових заводів.

Л. А. Даниленко, аналізуючи розвиток української цукровобурякової промисловості у 40-ві – 70-ті XIX ст., пише, що Сумський повіт у 1846 р. мав 12 цукровобурякових заводів, побудованих в основному в дворянських маєтках [2, с. 19].

Офіційні видання дореволюційної Росії фіксують важкі умови праці робітників на цукрових заводах. Так, В. В. Морачевський у розділі «Промисли і заняття населення» у т. 7 «Малоросія» фундаментального видання «Росія. Повний географічний опис нашої батьківщини» розповідає про занадто важкі та небезпечні для здоров'я робітників умови праці на цукрових заводах того часу: найбільш важкими є робота в кочегарнях (висока температура та постійні протяги); робота в кісткопальному відділенні. На кісткопальних пічках робітники у дерев'яних сандаліях, взутих на босоніж, розсипають кісткову муку на чавунну плиту, температура якої сягає 100 градусів. На прес –

транспортері робітник стоїть босоніж по коліно у гарячому шпичелі (цукрова маса), а у смердючі квасильні чани для того, щоб вибрати кісткову крупку, робітники влізають голими [3, с. 204].

Цукрові заводи працювали лише сезонно з вересня до листопада (іноді до грудня) в дві зміни по 12 годин. Більшість їх робітників також працювала сезонно, мешкали вони як правило в казармах, де була велика скупченість людей. Годували робітників в їдальнях, але організація побуту була незадовільною, хоча на заводах Харитоненка було краще, ніж у інших. Результатом таких умов праці був постійний достроковий відтік робітників з цукрових заводів, не дивлячись на високі штрафні санкції. До того ж іноземні керівники підприємства та майстри з неповагою ставилися до робітників, траплялися випадки рукоприкладства та побиття.

Для того, щоб покращити життя людей, та створити умови для того, щоб вони залишалися на виробництві, а також відповідно християнській моралі того часу, родина Харитоненків постійно здійснювала добродійні пожертви на користь окремих груп своїх робітників та жителів місцевостей, землевласниками яких була родина Харитоненків.

Для своєї діяльності І. Г. Харитоненком та його сином П. І. Харитоненком було обрано комбіновану стратегію розвитку підприємств та маєтків, характерну для великих виробництв, що існують одночасно в декількох галузях. Такий тип поєднує наявні стратегії в залежності від нових ринкових можливостей. Обов'язковим складником є благодійна та меценатська справа, що була закріплена законодавством Російської імперії. Отримати економічні привілеї, громадське визнання заслуг, нагороди, почесні звання, зокрема почесного громадянина міста, дворянське звання без слави мецената та благодійних заслуг було неможливо. Успіх в економіці був безпосередньо та тісно пов'язаний з великими грошовими витратами на благодійну справу. Таким чином, уряд того часу не лише підтримував стародавні традиції народної добродійності, але й вирішував болючі

проблеми соціальних витрат, на які держава, як завжди, майже не виділяла коштів.

Фінансовий успіх родини Харитоненків, які за українським національним менталітетом були людьми щиро віруючими, сприяв тому що вони за давніми традиціями свого народу, дякуючи Богові, почали вкладати значні кошти в церковне будівництво та відкриття народних училищ, парафіяльних шкіл, середніх навчальних закладів. Значні кошти виділялися на роздачу бідним, допомогу робітникам, організації лікарняного обслуговування робітників їх підприємств, створення необхідних побутових умов для робітників, фахівців та адміністрації. Так, дослідник Д. Григор'єв писав, що Харитоненки пам'ятали про давню християнську традицію, за якою людина, що побудувала церкву, отримувала прощення всіх своїх гріхів, а також гріхів семи поколінь їх предків та нащадків [4, с. 60].

І. Г. Харитоненко жертвував багато, за що отримував нагороди. У 1865 р. був нагороджений за влаштування в Сумах громадської пожежної команди, у 1871 р. – орденом св. Анни II ступеню за значні внески (100 тис. руб.) на будівництво міської лікарні, у 1784 р. – орденом св. Станіслава II ступеню. Серед його благодійних справ – будівництво храму в ім'я св. Тихона Воронежського в с. Нижня Сироватка, влаштування храму Олександра Невського в Сумському реальному училищі. Як міський голова Сум він багато зробив для їх процвітання. У 1885 р. його зусиллями було засновано в Сумах «Олександрівський селянський сільськогосподарський банк», капітал якого складала 50 тис. руб., надані ним на користь сумського селянства. 100 тис. руб. витратив на реорганізацію Сумського окружного суду [1, с. 493].

І. Г. Харитоненком було засновано торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином», управління якого до націоналізації радянською владою у 1919 р. керувало справами численних підприємств, російських та закордонних представництв дому, маєтками Харитоненків. За життя І. Г. Харитоненко мав високий авторитет у вищих урядових та економічних колах Російської імперії. Найвідомішим підприємцем меценатом та благодійником у родині Харитоненків був

син Івана Герасимовича – Павло Іванович Харитоненко (5.01.1853, м. Суми – 13.06.1914, маєток Наталівка Харківської губ.). Павло Іванович виконав заповіт батька любити Суми так, як любив місто він сам.

Павло Іванович отримав домашню якісну освіту, батько запрошував до нього кращих викладачів. Кілька семестрів П. І. Харитоненко вільновідвідувачем слухав лекції з хімії, математики, філософії у Гейдельберзькому університеті, мав великий інтерес до сільськогосподарських наук. У майбутньому він у кожному маєтку мав дослідні ділянки, а також заснував Іванівську науково-дослідну станцію, основною спеціалізацією якої були цукровий буряк та пшениця. За кордоном Павло Іванович часто відвідував музеї, майстерні художників та мистецькі салони, там формувався його інтерес колекціонера творів живопису, в його маєтках були зібрані колекції європейських та вітчизняних творів мистецтва, у тому числі – картини його улюблених художників барбизонської школи. Першою його громадською посадою в Сумах була посада почесного попечителя єпархіального училища, пізніше його було обрано церковним старостою Святодухівської церкви Олександрівської гімназії в Сумах, яку він займав майже 30 років. Так, самостійне життя П. І. Харитоненка розпочалося з благодійності та участі в добродійних справах.

П. І. Харитоненко у 1891 р. отримав у спадщину торговий дім, майже всі заводи та маєтки батька. Він значно збільшив свої володіння, у тому числі придбав у 1897 р. у відомого колекціонера та мецената В.В. Тарновського-молодшого Парафіївський маєток, розташований у Чернігівській та Полтавській губерніях. На території маєтку знаходилася садиба Качанівка – визначний український історико-культурний центр, а також Парафіївський цукровий завод. У власності родини П. І. Харитоненка наприкінці ХІХ ст. були дві знаменитих садиби – Наталівка в Харківській губ., заснована І. Г. Харитоненком, та Качанівка Чернігівської губернії. Павло Іванович капітально перебудував Качанівку, реконструював Парафіївський цукровий завод. Вкладав великі кошти у благодійну справу на території старих та нових маєтностей.

У Державному архіві Сумської області зберігся документ «Благодійні витрати» за 1899-1912 рр., який свідчить про витрати родини Харитоненків на добродійні справи (таблиця 1) [6, арк. 5зв.]. У тексті документу зазначено, що до цих сум (в рублях та копійках) не включено витрати на благодійні справи заводів, головної контори та власника. Можна вважати, що суми таблиці є побічними витратами, так як інші документи свідчать про благодійні пожертви, суми яких рахуються у сотнях тисяч руб.

Таблиця 1

Роки	Пенсії	Допомога службовцям на виховання сиріт	Допомога та відпустки вчителям і на школи	Допомога та відпустки духовенству і на церкви	Допомога бідним	Різні виплати
1899-1900	434.00	–	11 658.80	1 600.94	–	3 574.24
1900-1901	1 475.72	880.00	10 109.03	3 498.00	2 707.90	1 993.61
1901-1902	1 371.61	1 765.29	7 261.70	3 975.57	2 487.52	1 409.40
1902-1903	1 202.62	2 340.00	4 496.14	1 991.53	2 356.40	440.68
1903-1904	877.27	2 760.00	5 213.68	2 714.43	2 225.51	325.06
1904-1905	2 108.67	2 115.00	7 426.36	3 861.78	3 231.05	1 233.08
1905-1906	2 721.68	2 915.75	8 711.87	3 951.70	17 021.70	2 171.47
1906-1907	2 429.45	6 417.16	9 514.16	6 250.04	6 821.07	2 476.61
1907-1908	3 012.66	2 497.94	6 018.69	4 740.46	5 027.21	1 016.69
1908-1909	3 004.24	1 690.00	6 476.45	3 056.01	3 779.40	2 298.26
1909-1910	4 804.25	2 435.00	5 504.69	3 302.27	3 620.08	30.93
1910-1911	5 203.17	2 691.00	4 739.93	3 217.80	3 253.08	637.60
1911-1912	5 116.98	4 905.82	8 976.90	8 892.68	5 954.27	627.70

Зі змісту таблиці ми можемо побачити, що значні витрати, припадають на роки першої російської революції 1905-1907 рр. – періоду загострення соціальних протиріч. Найбільш

великими були витрати на освіту, церкву та допомогу бідним.

Наприкінці ХІХ ст. в основу виробничих процесів Харитоненком було покладено

здобутки науково-технічного прогресу, передові технології, для забезпечення кадрами всіх рівнів спочатку запрошувалися іноземні фахівці, але з набуттям досвіду вирощування сировини та збільшенням обсягу випуску продукції на цукрових заводах постало питання підготовки власних кадрів фахівців. Благодійність родини залишається складником їх підприємницької діяльності. Так, Павло Іванович побудував у Сумах нову дитячу лікарню св. Зінаїди з сучасним обладнанням, у 1899 р заснував Сумський Михайлівський кадетський корпус, в кожному селі його маєтків було влаштовано початкові училища, які офіційно були у підпорядкуванні Міністерства освіти, але фактично існували на кошти власника маєтку.

Архівні документи підтверджують те, що серед робітників контор управління маєтками Харитоненка було багато випускників сільських початкових училищ, реальних училищ, духовних училищ, які пройшли стажування в економічно розвинених українських маєтках. Так, бухгалтер Парафіївського маєтку Г. Фролов закінчив механіко-технологічне училище, працював у маєтку князя Кочубея; писарі С. Руденко, П. Мирошник, О. Андрійко, І. Василенко, П. Атрохін, телефоніст О. Телешук, повірений у справах маєтку та цукрового заводу П. Харченко були випускниками народних училищ; управляючий садибою Качанівка М. Тупотілов – випускник сільськогосподарської школи [7, арк. 1зв.-8]. Отже, гроші, які жертвували підприємці на розвиток освіти, фактично були внеском у підготовку кадрів для господарства та освітніх закладів. Відомо, що випускниці Наталівського училища притулку для дівчат-сиріт та напівсиріт у Сумах після закінчення навчання працювали вчительками у сільській місцевості.

Початкові навчальні заклади, розташовані та території маєтків Харитоненка були повністю забезпечені навчальною, навчально-методичною та художньою літературою для читання. Значна увага приділялася поширенню знань в народі, пропаганді здорового способу життя: «Первая помощь в несчастных случаях до прибытия врача», «Дерево и лес», «О сохранения здоровья»,

«Откуда взялись камни на наших полях», «О семье», «О грозе», «Как сделать простую мебель», «Огородничество» и др. [8, арк. 121зв.-125]. Навчальні заклади, що фінансувалися земськими установами, не мала такої кількості навчальної та популярної літератури, не вистачало навіть простих підручників. Особлива увага приділялася церковним співам.

Учні шкіл на території маєтків Харитоненка були забезпечені навчальними посібниками з музичної грамоти та нотами, знали ноти та співали в церквах та на святах. У дорослому житті знання допомагали їм працювати в економіях маєтків, вести власне господарство, підвищували їх культурний та освітній рівень, а в цілому сприяли формуванню національної свідомості та патріотичних почуттів. Таким чином, благодійність в освіті та церковній справі формувала законослухняну людину, позитивно впливала на результати виробництва.

Маєтки родини Харитоненків наприкінці XIX ст. були не лише зразковим господарством з використанням машин та механізмів. У Наталівці та Качанівці власники у своїх палацах зібрали унікальні колекції мистецьких творів. До роботи з інтер'єрами були залучені талановиті архітектори, скульптори та живописці: Г. Шольц, О. Щусев, О. Белогруд, С. Коненков, М. Добужинський, К. Петров-Водкін та багато інших. Разом з дружиною Вірою Андріївною Павло Іванович фінансував різні мистецькі справи та проекти, допомагав замовленнями молодим митцям.

31 січня 1901 р. родина Харитоненків отримала жалувану грамоту Миколи II, яка підтверджувала введення Павла Івановича Харитоненка, його дружини та дітей «в потомственное Российской империи дворянское достоинство» [9, арк. 2]. Імперія визнала його заслуги у промисловості, торгівлі, благодійній та добродійній діяльності. Після раптової смерті П. І. Харитоненка у 1914 р. його спадкоємцям залишилося величезне майно та капітали, зразкові маєтки, 12 цукрових заводів вартістю 60 млн. руб., які давали 4 млн. пудів цукру в рік, при заводах було до 70 тис. дес. землі [2, с. 97].

Дочки П. І. Харитоненка Олена (княгиня Урусова, потім – Олів) та Наталія (графиня

Стейнбок, потім – княгиня Горчакова) до 1917 р. після смерті батька Павла Івановича у 1914 р., не встигли повністю вступити у спадкові права, а їх брат Іван Павлович був ще студентом. Тому з 1914 р. благодійністю родини опікується вдова Павла Івановича Віра Андріївна, яка продовжує благодійні традиції родини. У роки Першої світової війни вона надавала допомогу солдатським родинам, своїм коштом сформувала та утримувала санітарний потяг, офіційним керівником якого був її син І. П. Харитоненко [10].

Після націоналізації українських підприємств цукрової промисловості та дворянських маєтків на початку 1919 р. родина Харитоненків емігрувала за кордон, втративши свої кошти та майно. Але в українських архівах до нашого часу залишається значний масив документів про підприємницьку та благодійну діяльність родини Харитоненків. Їх уважне вивчення буде сприяти тому, що буде написана справжня історія українського підприємництва, визначена роль благодійності в економічній і політичній стратегії підприємців, що стане прикладом для сучасного українського бізнесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сумщина в іменах : Енциклопедичний довідник / Голов. ред. В. Б. Звагельський. – Суми : Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, Видавничий дім «Фолігрант», 2004. – 776 с. (CLXIII+608).
2. Шудрик І. О. Династія Харитоненків : Історико-документальне видання / І. О. Шудрик, Л. А. Даниленко. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.
3. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей. – Т. 7 : Малороссия (репринтное издание) / Под ред. В. П. Семенова. – Х. : «Издательство САГА», 2010. – 552 с.
4. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династія Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы : РИО «АС-Медиа», 2003. – 72 с.
5. Формоутворення культурно-побутового середовища палацово-паркових комплексів другої половини XVIII – початку XX століття : Матеріали міжнар. наук. конф. до 175-річчя від дня народження В. В. Тарновського-молодшого 1-2 серпня 2012 року / Відп. за вип. Буренко В. Б., Шевченко Т. М., Шевченко І. М. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. – 333 с.
6. Держархів Сумської області, ф. 235, оп. 1, спр. 59.
7. Ніжинський відділ збереження документів держархіву Чернігівської області, ф. 1342, оп. 1, спр. 12.
8. Там само, ф. 1342, оп. 1, спр. 7.
9. Держархів Сумської області, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 4.
10. Там само, ф. 235, оп. 1, спр. 3.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

© Товстоляк Н. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 20.01.2014